

УДК 81.1

Шерова АтыргүлФилология илимдеринин кандидаты
*Баткен мамлекеттик университети***Шаршембаев Бакыт**Филология илимдеринин кандидаты, доцент
*Кыргыз-түрк Манас университети***Шерова Назгүл**

окутуучу

ЛЕЙЛЕК ГОВОРУНДАГЫ ҮНДҮҮЛӨРДҮН ФОНОСТАТИСТИКАСЫ ЖӨНҮНДӨ**Шерова Атыргүл**Кандидат филологических наук
*Баткенский государственный университет***Шаршембаев Бакыт**Кандидат филологических наук, доцент
*Кыргызско-Турецкий университет Манас***Шерова Назгуль**

преподаватель

О ФОНОСТАТИСТИКЕ ГЛАСНЫХ ЛЕЙЛЕКСКОГО ГОВОРА**Sherova Atyrgul**Candidate of Philological Sciences
*Batken State University***Sharshembaev Bakyt**Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
*Kyrgyz-Turkish Manas University***Sharova Nazgul**

teacher

ON THE PHONOSTATISTICS OF VOWELS IN THE LEILEK DIALECT

Аннотация. Макалада Баткен облусуна караштуу Сүлүктү, Лейлек жергесинде жашаган кыргыздардын кебиндеги үндүү тыбыштардын колдонулушуна фоностатистикалык илик жүргүзүлдү. Мындай изилдөөлөр лейлек говорундагы үндүүлөрдүн колдонулушуна, артикуляциялык базасына жана функционалдык күчүнө байланыштуу баалуу маалыматтарды берет.

Негизги сөздөр: чыгармалар тексти, үндүү тыбыштар, колдонуу статистикасы, ажыратуу белгилери.

Аннотация. Статья посвящена статистическому анализу гласных звуков лейлекского говора носителями которого являются жители города Сулюкты и Лейлекского района. Такие исследования предоставляют ценную информацию об употреблении, а также о функциональной силе и артикуляционной базе гласных в лейлекском говоре.

Ключевые слова: текст произведений, гласные звуки, статистика употребления, различительные признаки.

Annotation. The article is devoted to the statistical analysis of vowel sounds in the Leilek dialect, spoken by the residents of the city of Sulukta and the Leilek district. Such studies provide valuable information on the usage, as well as the functional strength and articulatory basis of vowels in the leilek dialect.

Keywords: text of works, vowel sounds, usage statistics, distinctive features.

Макалада Баткен облусуна караштуу Сүлүктү, Лейлек жергесинде жашаган кыргыздардын, тактап айтканда, Лейлек говорун алып жүрүүчүлөрдүн тилиндеги үндүү тыбыштардын фоностатистикасын изилдөө максаты көздөлдү. Бул фоностатистикалык илик Сүлүктү, Лейлек жергесинин сөз чеберлеринин чыгармаларын камтыган «Эл ичи - өнөр кенчи» аттуу китебинин мисалында [1], атайын компьютердик программанын негизинде

ишке ашырылды. Ошентип, жогорто аталган чыгармалар жыйнагынын текстиндеги сөздөрдүн бардык өңүтүндө колдонулган үндүүлөрдүн фоностатистикасы төмөнкү даректер аркылуу аныкталат:

Тексттеги үндүүлөрдүн сөздүн бардык өңүтүнүн статистикасы

Тыбыш	Жыштыгы	Үлүшү (%)	№	Тыбыш	Жыштыгы	Үлүшү(%)
а	8832	28,67	9	ә	1113	3,61
э (е)	4524	14,68	10	уу	343	1,11
ы	4185	13,59	11	оо	206	0,67
и	2983	9,68	12	аа	102	0,33
о	2289	7,43	13	өө	95	0,31
у	2167	7,03	14	үү	87	0,28
ө	1911	6,20	15	ээ	40	0,13
ү	1910	6,20	16	ээ	19	0,06
				Бардыгы	30806	100%

Изилдөөгө алынган чыгармалар жыйнагынын текстинде үндүү жана үнсүздөрдү кошкондо жалпы 31 миңге жакын тыбыш колдонулган. Булардын ичинен жогорто көрүнүп тургандай үндүүлөрдүн жалпы жыштыгы - 30806 = 41%.

Демек, үндүүлөр 41%дык үлүштү түзсө, үнсүздөрдүн үлүшү 59% ды түзөт. Тегеректеп алганда, үндүүлөр 40% үлүштө колдонулса, үнсүздөр 60% үлүштө колдонулат экен. Бул дарек чыгармалар текстиндеги ар бир 3 үнсүзгө 2 үндүү туура келет дегенден кабар берет.

Эми ар бир үндүүнүн колдонуу жыштыгы менен үлүшүн жекече талдап көрөлү. Төмөнкү дарек сөз формасынын бардык жеринде келген үндүүлөрдүн жалпы статистикасын тастыктайт:

а	8832	28,67 %
э (е)	4524	14,68 %
ы	4185	13,59 %
и	2983	9,68 %
о	2289	7,43 %
у	2167	7,03 %
ө	1911	6,20 %
ү	1910	6,20 %
ә	1113	3,61 %
уу	343	1,11 %
оо	206	0,67 %
аа	102	0,33 %
өө	95	0,31 %
үү	87	0,28 %
ээ	40	0,13 %
ээ	19	0,06 %
Бардыгы:	30 806	100 %

Үндүүлөрдүн ичинен тилде колдонулган функционалдык жүгү жагынан жалпы үндүүлөрдүн жалпы колдонулушунун 28,67 % үлүшүн ээлеген а тыбышы экендигин жогорудагы тизмеден байкоого болот. Ал эми колдонуу жыштыгы жагынан 2-орунду ээлеп, чыгармалар текстиндеги ар бир 100 үндүүнүн он беш, он төрттөнү (15+14) дал ушул э(е), ы үндүүлөрүнө туура келет.

Статистикалык жатан 3- орунду *и, о, у, ө, ү* үндүүлөрүнө ыйгарууга болот. Анткени булардын үлүшү 9,68 % дан 7,03 % жана 6,20% чейинки аралыкты камтыйт.

Үндүүлөрдүн ичинен 3,61 %дуу *э* үндүүсү 4-орунда турса, акыркы 5-орун 1,11 % дан 0,31 % жана 0,06 % га чейинки аралыкты камтыган *уу, оо, аа, өө, үү, ээ, ээ* созулма үндүүлөрүнө ыйгарылат.

Эми чыгармалар тестиндеги үндүүлөрдүн колдонуу үлүшү менен жыштыгын алардын ажыратуу белгилеринин [2: 74]:

- 1) созулма-кыскалык белгиси [2: 75-76];
- 2) кең-кууштук белгиси [2: 76-78];
- 3) ачык-эриндик белгиси [2: 78-79];
- 4) жоон-ичкелик белгиси боюнча [2: 79] бири-бирине карама-каршы коюлат.

Мындагы биздин максатыбыз – дал ушул 4 белги боюнча үндүүлөрдүн 8 топко бөлүнүшүн, бул ар бир топтун колдонуу үлүшүн аныктоо.

Созулма-кыскалык белгиси:

1. Созулма үндүүлөрдүн курамын *уу, оо, аа, өө, үү, ээ, ээ* үндүүлөрү түзүп, жалпы жыштыгы – 892, үлүшү – 2,89 %. Ал эми бул созулма үндүүлөрүнүн колдонуу жыштыгы менен үлүшү төмөнкүчө мүнөздөлөт:

уу	343	1,11%
оо	206	0,67%
аа	102	0,33%
өө	95	0,31%
үү	87	0,28%
ээ	40	0,13%
ээ	19	0,06%
Бардыгы:	892	2,90%

2. Кыска үндүүлөрү – *а, э (е), ы, и, о, у, ө, ү, э* тыбыштары. Булардын жалпы жыштыгы – 29914, үлүшү – 97,10%. Кыска үндүүлөрдүн чыгармалар текстиндеги колдонулуу жыштыгы жана үлүшү төмөнкүчө бейленет:

а	8832	28,67 %
э(е)	4524	14,68 %
ы	4185	13,59 %
и	2983	9,68 %
о	2289	7,43 %
у	2167	7,03 %
ө	1911	6,20 %
ү	1910	6,20 %
э	1113	3,61 %
Бардыгы:	29914	97,10 %

Демек, жогорудагы бейнеден жалпы үндүүлөр ичинен болжол менен 3% үлүшү созулма үндүүлөргө таандык болсо, калган 97 % үлүшү кыска үндүүлөргө тиешелүү болот экен. Мындан ичкилик кыргыздары сүйлөгөн учурда 100 муундун ичинен 97си кыска айтылса, калган 3 мууну созулма үндүүлөрү аркылуу айтыларын көрө алабыз.

Кең-кууштук белгиси:

1. Кең *а, э(е), о, ө, э, оо, аа, өө, ээ, ээ* үндүүлөрдүн колдонуу жыштыгы менен үлүшү төмөнкүчө мүнөздөлөт:

а	8832	28,67 %
э (е)	4524	14,68 %
о	2289	7,43 %
ө	1911	6,20 %
э	1113	3,61 %
оо	206	0,67 %
аа	102	0,33 %
өө	95	0,31 %
ээ	40	0,13 %
ээ	19	0,06 %
Бардыгы:	19131	62,10

2. Кууш үндүүлөрү *ы, и, у, ү, уу, үү* тыбыштарын өз ичине камтып, алардын колдонуу жыштыгы менен үлүшү мындайча мүнөздөлөт:

ы	4185	13,59 %
и	2983	9,68 %
у	2167	7,03 %
ү	1910	6,20 %
уу	343	1,11 %
үү	87	0,28 %
Бардыгы:	11675	37,90 %

Демек, жогорто келтирилген анализден чыгармалар текстинде колдонулган 100 тыбыштын 60 тыбышы кең айтылса, 40 тыбышы кууш айтылгандыгын байкоого болот.

Ачык- эриндик белгиси:

1. Чыгармалар текстинде *а, э(е), ы, и, ә, аа, әә, ээ* ачык үндүүлөрүнүн колдонуу жыштыгы менен үлүшүнө сереп салалы:

а	8832	28,67 %
э(е)	4524	14,68 %
ы	4185	13,59 %
и	2983	9,68 %
ә	1113	3,61 %
аа	102	0,33 %
әә	40	0,13 %
ээ	19	0,06 %
Бардыгы:	21798	70,76 %

2. Ал эми *о, у, ө, ү, уу, оо, өө, үү* эрин үндүүлөрүнүн колдонуу жыштыгы менен үлүшү төмөнкүчө аныкталат:

о	2289	7,43 %
у	2167	7,03 %
ө	1911	6,20 %
ү	1910	6,20 %
уу	343	1,11 %
оо	206	0,67 %
өө	95	0,31 %
үү	87	0,28 %
Бардыгы:	9008	29,24 %

Көрүнүп тургандай, ачык үндүүлөр чыгармалар текстинде келген жалпы үндүүлөрдүн болжол менен 71 пайыз үлүшүн ээлесе, эрин үндүүлөрү 29 пайыз үлүшүн түзөт экен. Демек мындан функционалдык күчү жагынан ачык үндүүлөрү эрин үндүүлөргө караганда 2 эсе күчтүүлүк кыларын көрөбүз. Бул даректер чыгармалар текстин түзүүгө катышкан ар бир 100 муундун 71ге жакыны ачык үндүүлөрдөн, 29у эрин үндүүлөрдөн болорун тастыктайт.

Жоон – ичкелик белгиси:

1. Жоон *а, аа, у, уу, о, оо, ы* үндүүлөрүнүн чыгармалар текстиндеги колдонулушу мындайча сыпатталат:

а	8832	28,67 %
ы	4185	13,59 %
о	2289	7,43 %
у	2167	7,03 %
уу	343	1,11 %
оо	206	0,67 %
аа	102	0,33 %
Бардыгы:	18124	58,83 %

2. Ичке *э(е), и, ө, ү, ә, өө, үү, әә, ээ* үндүүлөрүнүн колдонуу жыштыгы жана үлүшү төмөнкү таризде бейнеленет:

э(е)	4524	14,68 %
и	2983	9,68 %
ө	1911	6,20 %
ү	1910	6,20 %

ә	1113	3,61 %
өө	95	0,31 %
үү	87	0,28 %
ээ	40	0,13 %
ээ	19	0,06 %
Бардыгы:	12682	41,17%

Жогорудагы статистикалык анализден чыгармалар текстинде колдонулган жалпы үндүүлөрдүн 58,83% үлүшү жоон үндүүлөрдөн, ал эми 41,17% үлүшү ичке үндүүлөрдөн болоруна ынанабыз. Бул көрүнүштөн Лейлек говорун алып жүрүүчүлөрдүн кебиндеги сөздөрдү куроого катышкан 100 муундун 59у жоон үндүүлөрдөн, ал эми 41и ичке үндүүлөрдөн болорун көрөбүз.

Жыйынтык. Кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектисинин өкүлү болгон Сүлүктү, Лейлек жергесинин кыргыздарынын тилинде, адабий тилден айырмаланып, кыска **ә** жана созулма **ээ** үндүүлөрүнүн өтө активдешип, калыпташкандыгы жана үндөштүк кубулушуна да маанилүү таасир эткени байкалып турат. Атап айтканда:

1) эң жыш колдонулган **а** тыбышынын «Эл ичи-өнөр кенчи» чыгармалар текстиндеги колдонуу үлүшү (11,80%) «Манас» текстиндеги колдонулушка (13,63%) салыштырмалуу төмөн. Демек, ичкилик кыргыздарынын чыгармалар текстинде жоон айтылган бул тыбыштын үлүшү ичке айтылган тыбыштардын пайдасына соккондугу көрүнүп турат;

2) чыгармалар текстинде эң жыш колдонулган 4 үндүү **а е ы и** тартибинде келип экөө жоон, экөө ичке болуп келсе, «Манас» текстинде 4 үндүүнүн үчөө жоон, бирөө ичке болуп **а ы е у** тартибинде келет да [4: 11 б.], эпосто жоон үндүүлөр чыгармалар текстине караганда функционалдык жактан кыйла улуктанганы ачык байкалат;

3) чыгармалар жыйнагынын текстинде кең-кууш үндүүлөрдүн үлүшү 62-38% болсо, «Манас» текстинде алардын үлүшү 60-40% тегерегинде болот [4: 11б.]. Бул көрсөткүч Сүлүктү, Лейлек кыргыздарынын артикуляциялык базасында тилдин өйдө карай тик абалдагы кыймылы бир топ активдүү экендигинен кабар берет;

4) үндүүлөрдүн ачык-эриндик белгиси боюнча чыгармалар текстинде да, «Манас» текстинде да, негизинен, 70-30% дык катыш сакталып, тээ байыртан келаткан жалпылык касиет сакталат;

5) чыгармалар текстинде үндүүлөрдүн жоон – ичкилик белгиси боюнча үлүшү 59-41% болсо, алардын «Манас» текстиндеги үлүшү 65-35% экен [4: 11б.]. Мындан Сүлүктү, Лейлек жергесинин кыргыздарынын тилинде көмөкөйлөшүп жоон айтылган жоон күүгө караганда таңдайлашып ичке айтылган ичке күүнүн күчөп бараткандыгын жана мунун натыйжасында вокализм системасы олуттуу өзгөрүүлөргө кириптер болгонун ачык тастыктайт.

Ошентип, сандык көрсөткүчтөр аркылуу тилди сыпаттаган бул өңүттөгү изилдөөлөрдүн тереңинде тилдик кубулуштардын купуя сырлары бар экендигин баса белгилемекчибиз.

Адабияттар:

1. Эл ичи – өнөр кенчи. Түз.: С. Закирова – Б: 2006. -118 б.
2. Садыков Т., Азыркы кыргыз тили: фонетика, фонология жана интонология / Т.Садыков, К.Токтоналиев. - Бишкек: Улуу Тоолор, 2021.– 376 б.
3. Селютина И.Я., Уртегешов Н.С., Летягина А.Ю., Шевела А.И., Добрынина А.А., Эсенбаева Г.А. Артикуляторные базы тюркских этносов Южной Сибири (по данным МРТ и цифрового рентгенографии). – Новосибирск: ООО «Твердый знак», 2011. - 352 с.
4. Шерова А. “Манас” эпосунун фоностатистикасы. Канд. дис. авторефераты. – Б: 2019. - 25 б.